

Tárgyszerű és tárgyilagos Madách-életrajzért

1961-ben írta az ismert Madách-kutató, Győrffy Miklós: „Ismeretes, hogy irodalomtörténetünkben Madách úgyszólván az egykönnyű írók közé tartozik: az egész Madách-irodalom tökéletesen Tragédia-központú”.

Azóta két évtized telt el, 1964-ben Madách halálának centenáriuma megpezsdítette a reá vonatkozó kutatást, több drámája is már sikerrel szerepelt színpadiainkon, egyre-másra jelentek meg életének egy-egy szakaszára, motívumára vonatkozó s eddig publikálatlan adatok feltárásai, és mégis az a vastkos, 500 oldalas mű, amely legutoljára (1978-ban) mintegy összefoglalta az utóbbi évtized kutatásának irányait és eredményeit, ismét a korábbi összképet mutatta: felerészben *Az ember tragédiájának* ilyen-amolyan elemzéseit, színpadtörténetének adalékait, s a másik felében egy-egy részterületre vonatkozó adatfeltárásokat. Közben pedig itt is, amott is elhangzik, hogy bizony szükség volna egy kritikai kiadásra Madách Imre műveiből.

Bizony szükség volna! Hiszen, ha csupán a *Tragédiát* tekintjük, már az magában is, de ma már Madáchnak több más drámája is élő s elevenen ható, időszerű vitákra alkalmat adó irodalmi és színpadi anyag, s már pusztán értelmezéséhez is, de az életmű egyéb, rejtett kincseinek feltárásához is szükség volna a kritikai kiadásra (talán inkább, mint jó néhány, sokkal kevésbé elevenen ható klasszikusunkéra...). S itt jómagam, mint egy másik elevenen ható klasszikusunk, Jókai Mór kritikai kiadásainak egyik szerény munkatársa, tapasztalatból állíthatom, hogy egy ilyen kiadás alapos elkészítésének igen fontos biztosítéka a jó életrajz. Az író élettörténetének tárgyyszerű és tárgyilagos feltárása.

Madách Imréről már több életrajzi mű jelent meg: irodalomtörténeti igényű is, szépirodalmi jellegű is, s kiadták életének fellelhető írásos dokumentumait — összefoglaló jelleggel is és kiegészítően is.

Vessünk egy rövid pillantást a Madách-életrajzírás történetének főbb állomásaira.

Másfél évvel a költő halála után, 1866. február 6-án a Kisfaludy Társaság ülésén hangzott el *Madách Imre emlékezete* címmel Bérczy Károly előadása. Az ugyancsak nógrádi író, a kitűnő Anyegin-fordító nemcsak földije, hanem személyes jóismerőse is volt Madáchnak s így az emlékbeszédbe foglalt életrajzot közvetlen ismeretei alapján állította össze.

Midőn tizennégy évvel később *Madách Imre összes művei* címmel Gyulai Pál három kötetben kiadta Madáchnak távolról sem „összes” műveit és válogatott levelezését, előszavának végén megjegyezte, hogy Madách életrajzának megírásához nem volt elég adata, de ennek ideje sem érkezett még el; helyette közölte az addig legteljesebb idevonatkozó tanulmányt, Bérczy Károly fent említett emlékbeszédét.

Ezután folyóiratokban megjelent összefoglalások, lexikonban, kézikönyvben közölt szócikkek után a XIX. század legvégén ketten is jelentkeztek egy-egy terjedelmes Madách-életrajzzal. Palágyi Menyhért gimnaziumi tanár, majd egyetemi magántanár, matematikus, de főként filozófus 1890-től kezdve többször vendégeskedett Alsószéregován, Madách Aladárnál, a költő fiánál; előbb, mint írja, alaposan tanulmányozta Madách műveit, majd — olvassuk előszavában — „ha a költőt magát nevezem saját élettörténete legfőbb tanújának: akkor fiát, Aladárt a második fő tanúnak kell mondanom”, további adatforrásaiként pedig Madách jóismerősei közül Szontagh Pált, Veres Szilárdát, Lónyay Albertot és Hanricy Ágostot jelöli meg. Amit így gyűjtött, azt előbb hírlapi cikkeiben használta fel, majd 1900-ban *Madách Imre élete és költészete* címmel az első terjedelmes és átfogó igényű könyvalakú Madách-életrajza jelent meg. A másik terjedelmes, de könyv alakban nem publikált Madách-életrajz egy évvel korábban, 1899-ben, a *Magyar Szemle* c. folyóirat hasábjain tizenöt folytatásban jelent meg, *Madách Imre életrajza* címmel. Szerzője Becker (utóbb Bakonyi) Húgó tanítóképző intézeti

tanár szinte kizárólag korábbi nyomtatott forrásokra, elsősorban Palágyinak addig megjelent cikkeire támaszkodott, ezeknek adatanyagát bővítette ki geográfiai és genealógiai művek idevonatkozó felvilágosításaival és gondosan felhasználta Madách levelezésének addig publikált darabjait. Abból, hogy elsősorban Palágyira támaszkodott, már világos, adatainak és egész beállítottságának „ősforrása” ugyancsak Madách Aladár volt. S itt csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy Palágyi művének és adatainak pontosságát és hitelességét gondos adatközlésekkel vonja kétségbe s egész művéről alaposan leszedi a keresztvizet még ugyancsak 1900-ban Morvay Győző.

1914-ben Voinovich Géza *Madách Imre és Az ember tragédiája* című könyve az addig megjelent életrajzi adatoknak kiválogatott részét s főként Madách műveit, túlnyomórésztben *Az ember tragédiáját* filológialilag elemzi. Barta János 1931-ben adja ki részint már megjelent, de túlnyomórészt az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött s akkor még kiadatlan, kéziratos anyagok alapján *Az ismeretlen Madách* címmel új szempontú életrajzi portréját, mely mintegy előtanulmány a szerző 1942-ben megjelent s az addigi eredményeket inkább elemzően, mintsem kiegészítve összefoglaló *Madách Imre* című könyvéhez.

Közben azonban egy újabb, eredeti adatközléseken alapuló Madách-életrajz látott napvilágot, 1934-ben *Madách az ember és a költő* címmel. Szerzője Balogh Károly, Madách Imre sógorának, a szabadságharc elbukása után menekülés közben az erdélyi hegyekben meggyilkolt Balogh Károlynak unokája, aki mint könyve előszavában elmondja, felhasználta ugyan a korábban megjelent műveket és a kéziratos Madách-hagyatékot is, leghitelesebb forrásának azonban apja emlékezéseit tartotta. Apja, a meggyilkolt honvédtiszt fia együtt nevelkedett unokatestvérével, Madách Aladárral Alsószéregován, ahol gyermekéletüknek és serdülésük idején kialakult gondolatviláguknak legfőbb formálója az őket szigorú gondossággal felnevelő nagyanyjuk, a költő édesanyja, idősb Madách Imréné volt.

Bizvást mondhatjuk tehát, hogy mindkét forrásértékű, eredeti portrét rajzoló Madách-életrajz szerzője — *Palágyi Menyhért* és *Balogh Károly* — ugyanabból az adatforrásból merített, s ami művükben nem írásos dokumentumokon, hanem szóbeli közléseken és hangulati befolyásolásokon alapul, mindaz végső soron idősb Madách Imrénétől eredt. S e befolyástól, még akkor is, ha azt a kritika mérlegére teszik — mint Madách Imre feleségének megítélésében — képtelenek függetleníteni magukat.

Igen széles körű biográfiai kutatások alapján jelent meg 1932-ben az *Ember küzdj* című háromkötetes mű. Szerzője, Harsányi Zsolt, amint be is számolt róla az Új Idők hasábjain, nem elégedett meg az addig kiadott és az Országos Széchényi Könyvtárbeli Madách-hagyatékban hozzáférhető adatok, levelek, dokumentumok feldolgozásával, hanem kibányászott akkor még lappangó leveleket és kifaggatta Madách egykori környezetének akkor még életben lévő tagjait vagy ezek leszármazottait mind nógrádi szűkebb pátriájukban, mind a költő családi és társaságbeli világában. Azt hiszem, mind ez ideig ez volt a legkiterjedtebb, legalaposabb Madách-kutatás, csakhogy... Csakhogy Harsányi Zsolt nem filológiai — tudományos vagy legalább ismeretterjesztő célú — életrajzot készített, hanem regényt írt. A „biographie romancée” akkoriban különösen népszerű műfajában, melyben pl. Stefan Zweig világhírré tett szert, a szorgosan felkutatott életrajzi adatokhoz és motívumokhoz még gondos korrajzot ábrázolva, a dokumentumok, helyenként szó szerint idézett levelek hézagait a tehetséges író képzeletével kitöltve, írta meg Madách Imre életregényét.

A műfaj népszerűsége folytán, de azért is, mert „beérett” a Madách-téma, éppen akkor, amikor a *Tragédia* új német fordítása és bécsi, burgszínházi sikere határainkon túl is fokozottan ráterelte a figyelmet a műre és szerzőjére, Madách élete szépirodalmi témává vált. Mindenekelőtt házassági konfliktusa. Először a *Tragédia*-fordítással Madách-ismerővé ihletett Mohácsi Jenő érdeklődött Fráter Erzsike sorsa iránt: 1935-ben jelent meg *Lidércke* című regénye, majd pedig ugyanabban az évben, melyben Halász Gábor két vastkos kötetben Madách teljes irodalmi hagyatékát, Staud Géza pedig időrendbe szedett teljes levélváltását adta ki — 1942-ben — Lászlóné Kiss Ibolyának a Madách-családot ismerők utódaival folytatott levelezése alapján látott napvilágot *Erzsike tekintetes asszony* című regénye, és ugyancsak

ez volt az az év, melyben Barta Jánosnak is megjelent fentebb említett összefoglaló-értékelő filológiai munkája Madáchról.

Úgy vélem, nem véletlen, hogy éppen a második világháborúban, az embertelenség tetőződésének idején annyian egyszerűre, s olykor egymásról nem is igen tudó párhuzamossággal keresték, hangoztatták a Madách Imre életművében rejlő humánomot.

S a második világháború után? A Madách-kutatás általános jellege teljesen megváltozott: részleteiben a korábbiaknál tárgyyszerűbb, felfogásában s főként a szektánsággal folytatott győzelmes vitáiban tárgyilagossá lett, de az összefoglaló teljességre való törekvés nem mutatkozott meg. Remélhetően csak azért, hogy a tárgyyszerű rész kutatás és a tárgyilagosság irányzata előkészítse a még mindig hiányzó, tudományos igényű Madách-életrajz megírását.

És hát mi történt e téren az utóbbi három és fél évtizedben? A Madách-levelezésből korábban már Gyulai Pál, Palágyi Menyhért, Komlós Aladár, Staud Géza, Halász Gábor és Harsányi Zsolt által publikált szövegekhez Györffy Miklós, Kerényi Ferenc és Köhegyi Mihály csatlakoztatott újabb darabokat, Madách életének s különösen 1848–1849. évi működésének korábban közzétett dokumentumait Belitzky János, Krizsán László, Kamarás Béla, Szabó József, Leblanc Zsoltné és Rusvay Tibor gyarapították, színpadi utóéletéről Németh Antal, Kántor Lajos, Csapláros István, Rákos Péter, Szeli István, Ruzicska Pál, Guglielmo Capacchi és e sorok írója gyűjtött össze újabb adalékokat, Baranyi Imre a költőnek ifjúkori olvasmányaira derített fényt s e távolról sem teljes felsorolást még kiegészíthetjük azal, hogy Lászlóné Kiss Ibolya korábbi regényének forrásairól immár filológiai értékű adatgyűjteményt adott ki könyv alakban és Madách életrajzának — ismét főleg házassági drámájának — szépirodalmi feldolgozásai is szaporodtak, így Székely Júlia *A két Madáchné* és Felkai Ferenc *Madách* című színdarabját említhetjük.

Mindez építi, előkészíti a kritikai igényű életrajzot.

Mindez azonban már annyira bőséges és ugyanakkor annyira szétszórt anyag, hogy jelenleg bizvást áttekinthetetlennek mondható, sőt még arra is alig kínálkozik lehetőség, hogy egymásnak látszólag ellentmondó megállapítások kritikailag szembesíthetők, „öröklődő” hibák kiküszöbölhetőek legyenek.

Hogy a már publikált anyag áttekinthetővé s a fedés veszélye nélkül kiegészíthetővé, majd a leendő tudományos felhasználáshoz jól felhasználhatóvá legyen, ahhoz egy teljességi igényű Madách-bibliográfián kívül célszerűnek látszik egy olyan életrajzi krónika, amelyen a szovjet irodalomtörténet-írásban hasznosnak és népszerűnek bizonyult (hogy csupán az 1958–1960-ban megjelent két kapitális művet, Lev Tolsztoj életének két kötetben, Makszim Gorkij életének négy kötetben kiadott krónikáját említsem), s amelynek alapja az, hogy kronológiai rendbe szedve állítja egymás után — s ahol kell, kritikailag mérlegre teszi — az író életéről ismeretes adatokat.

Hogy egy ilyen munkának mi a szerepe és hogy az adatanyag maximális egybefoglalásán kívül „öröklődő” hibák kiküszöbölését, egymásnak ellentmondó adatok kritikai szembesítését is hogyan szolgálja, azt két példával fogjuk illusztrálni.

A Madách-életrajzok élén álló Bérczy-féle emlékbeszédben ezt olvassuk: „A sztregovai Kastélynak 1823-dik év január 21-én örömmünnepe volt: az ő családnevnek fiú örököse született...”. S azóta minden kézikönyv, irodalomtörténet és lexikon így írja: Madách Imre született 1823. január 21-én.

Pedig már az első dokumentált Madách-életrajz, Beckeré 1899-ben felhívja figyelmünket egy dátumzavarra; azt olvassuk a költőről, hogy Szontágh Pálhoz 1863. januárius 20-ról kelt levelében bizonyára csak tévedésből tehetette születése napját januárius 20-ára, ezeket írván: „E szerencsétlen mai nap tesz negyvenévéssé s ettől két szent pátrónusom, Fábíán és Sebestyén sem ment meg.” Mi ez? Hogy valaki egy levelének keltezésénél egy napot téved, az még könnyen előfordulhat, de azt, hogy védőszentjeit tévesen jelölte volna meg, Madáchnál lehetetlennek kell mondanunk. Nos, a megoldás ott van Becker Hugó cikkének következő soraiban, melyeket azonban maga a cikkíró sem értett meg. Közli ugyanis az alsósztrgovai római katolikus anyakönyv ide vonatkozó bejegyzésének szövegét, melyben ez áll: „Nr. 1. 1822.

21. Januarii. Baptizans: Idem Parochus. Baptizatus: Emericus. Parentes... stb.” vagyis magyarul: „1. sz. 1823. január 21. Keresztelő: Maga a plébános. Megkeresztelt: Imre. Szülei... stb.” Világos: a január 21. nem a születés, hanem a keresztelés dátuma volt: érthető, hogy az újszülöttet, aki esetleg az esti órákban jött világra, télvíz idején nem aznap, hanem másnap tartották keresztvíz alá. Furcsa, hogy Becker Hugó, aki egyébként gondos adatfeldolgozó volt s mint századvégi tanárember kétségkívül tudott latinul, a „született” és „megkeresztelt” közti különbséget nem vette észre. Nyilván Bérczy Károly adatközlésének szuggesztíója hatott rá. De átvette a tévedést a tudós Voinovich Géza is, aki könyvének legelején a január 21-i dátumhoz az alábbi lábjegyzetet fűzi: „Ő maga egyik levelében jan. 20-ra teszi, a keresztlevél 21-ikét mond. Közölte Becker Hugó a Magyar Szemle 1899. évi folyamában, 22. sz.” Voinovich tehát látta Becker cikkét, olvasta is a keresztlevél szövegét és mégsem vette észre, hogy a dátum nem a születésre, hanem a keresztelés napjára vonatkozik... Így öröklődött és öröklődik mindmáig, legutóbbi kézikönyveinkig ez a dátumhiba. Ideje lesz kijavítani.

Madách Imre házassági drámája részint a téma csábítása, részint az adatok hézagossága folytán jelentős helyet foglalt el mind a filológiai igényű életrajzokban, mind pedig az életrajzi regényekben, melyek részben, mint mondtuk, éppen erre a témára koncentráltak.

Véleményem szerint e téma szemérmes elhallgatása éppen olyan hiba, mint felnagyítása: ha foglalkozunk vele, akkor nem öncélúan vájkálunk valakinek legbensőbb magánügyében, hanem az irodalomtörténetben nélkülözhetetlen kutatást végzünk egy költői életmű — és Madách esetében egy kiemelkedő nagy alkotás — motívumainak jobb, hivebb megismerése végett, másfelől viszont nem tagadhatjuk, hogy kényes témáról van szó s ezért csak végtelen tárgyyszerűséggel és tárgyilagossággal szabad hozzányúlunk. S éppen ez az a pont, ahol eddig még a filológiai igényű életrajzok is többnyire a regényes életrajzok tipikus hibájába estek.

Hogy mi ez a hiba? Engedtéssék meg, hogy e kérdésre úgy válaszoljak, mint aki már maga is írt regényes életrajzot (Makszim Gorkijról, 1967-ben jelent meg) s annak írásakor olyan szabályt igyekezett követni, amelynek megszegését az életrajzi regények tipikus hibájának tartja. A szabály, véleményem szerint az, hogy addig a határig, ameddig adatok maradtak fenn hősünkről, a legszigorúbban tartani kell magunkat mind a tényekben, mind pedig a motívumokban megnyilvánuló történeti hűséghez, s e területen a regényíró legfeljebb dialogizálásokkal, szuggesztívnek szánt környezetrajzokkal, kronológiai fogásokkal szolgálhatja a műfaj sajátos követelményeit. Csak ott, ahol a fennmaradt adatok hézagosságok, ott eresztheti szabadjárja a képzelőt, de ott sem annyira, hogy a kitalált — vagy finomabban szólva: megsejtett — elemek akár a legcsekélyebb mértékben is ellentétbe kerüljenek az adatokkal. S még kevésbé az adatok logikájával. Ellenkezőleg: alá kell támasztaniuk ezt a logikát — mert ha ezt teszik, akkor nemcsak hogy nem kerülnek ellentétbe a valósággal, nem lesznek „rajtakaphatók”, hanem éppenséggel elősegítik azt, hogy az olvasó felgyúlt képzelete a realitás irányában élje ki magát.

S mit látunk Madách életrajzának még filológiai igényű feldolgoásaiban is? Bérczy Károly másfél évvel a költő halála után, amikor a családi konfliktus szereplői még járták a maguk életútját, már csak tapintatból sem tehetett egyebet, mint azt, hogy néhány költői mondattal átsiklott a történetek felett: „... haza, Csesztvére sietett, repült, hogy ott a boldogságnak — már csak romjait találja. Sötét napok, a börtön éjénél sötétebb évek következének. Haza, család, hit, remény, szeréte: mind oda, oda! Hová meneküljön a hajótörést szenvedett a feje fölött összecsapó hullámok közt?” (Hogy ezután tárgyi tévedés következik: Bérczy szerint Madách a házasság felbomlása után menekült anyjához, Alsósztrégovára, holott a valóságban éppen ott, Alsósztrégován következett be a házassági dráma — ez a tévedés csak arra vezethető vissza, hogy Bérczynek az ide vonatkozó adatok még hiányosan álltak rendelkezésére.)

Azután Palágyi Menyhért leveleket, tényszerű adatokat, de mendemondákat is gyűjtött Alsósztrégován, s íme cikkeinek alapján Becker Hugó már 1899-ben, ő maga pedig 1900. évi könyvében, valóságot és inszINUÁCIÓT összekeverve, taglalja, magyarázza hosszan a házasság felbomlásának okait és körülményeit. Voinovich Géza úgy igyekezett mindezt kivonatolni, hogy csak a tényekre szorítkozzék, ám a kulminációs ponton ő is belekeveri a tények közé a feltételezést. Balogh Károlynál pedig ne is csodáljuk, ha értékes tényközlései közé ilyen fejtegetés ékelődik: „... Gyermekek és üres lelkületének hiányzik férje védő jelenléte, erőt vesz rajta az unalom — mert hisz ő csak akkor tud szórakozni, ha szórakoztatója akad — gyenge jelleme támaszt, mulatni vágyó természete pajtást keres. Mikor aztán találilyent, akkor elfelejti az egyedülletet, a gondot, a bajt, de elfelejti férjét is, elfelejt mindent és így történik, hogy végül megfélekedezik maga-magáról is.”

Azzal az ismételtetések folytán meggyökeresedni látszó felfogással szemben, mely Madách feleségét eleve léhasággal, majd házasságtöréssel vádolta, Staud Géza józanul a levelek alapján emeli fel szavát. Az asszonymnak bebörtönzött férjéhez írt leveleivel kapcsolatban ezt írja: „Levelében pénzügyekről is ír, amit Madách életrajzírói mindig szemére vetettek és léhaságnak minősítettek. De ha elgondoljuk, hogy Fráter Erzszi jövedelem nélkül, három gyerekekkel, szülésből alig felépülve, mindenkitől magárahagyatva küszködött a megélhetéssel, semmi kivétlenülót sem találhatunk abban, hogy házastársak közt pénzügyi kérdések is fölmerülnek a levelezésben.” Madáchné állítólagos hűtlenségéről pedig (ami persze csábító regénytéma Balzac *Harmincéves asszonyától* Tolsztoj *Anna Kareninájáig*, hogy a XIX. században maradjunk!) Staud Géza ezt jegyzi meg: „Terhessége, a szülés utáni zavarai, magának és gyermekeinek ragályos betegsége (mindhármán bárányhimlőbe estek), súlyos családi gondjai, legalábbis 1853 júniusáig, kizárják ennek a valószínűségét. Családi hagyomány szerint Hanzély Ferenc udvarolt neki...” Ime, az a bizonyos családi hagyomány, amelyről nem árt — az adatszerű krónikát egybevetve a hozzáképzelt motívumokkal — megállapítani, hogy milyen forrásból, esetleges elfogultságból

ered. A hozzáképzések sorra fennakadnak az adatok krónikájának rostáján.

S ha már a filológiai igényű életrajzok sem tartják magukat az említett szabályhoz (hogy a kitalált elemek sose kerüljenek ellentétbe az adatokkal, még kevésbé az adatok logikájával), akkor bizony félnünk kell attól, mit műveltek a Madách-házaspár történetével annak szépirodalmi feldolgozói.

Nos, ömellettük szóljon az a tény, hogy az adatok közt a legfőbb hézag Fráter Erzszi természetének, magatartásának, betegségének megítélésére kínálkozik, s az írók ezt a hézagot nagy általánosságban az adatok logikája szerint töltötték be: a konfliktust nem mint valami egyoldalú gonoszság, megátalkodott bűnösség következményét, hanem inkább mint szerencsétlen véletlenek, félreértések és ezekből folyó megmakacsolódások eredőjét ábrázolták — még ha a részletekben imitt-amott megszegték is az adatok logikáját. A fő dolog, hogy ennek a logikának megfeleljen a közös kicsengésük: az, hogy Fráter Erzszi gyenge idegzetű volt s e gyengesége a külső események és a családi körülmények folytán elhatalmasodott olyan betegséggé, amely sok szeretettel gyógyítható lett volna. Akkor férj és feleség nem szenvedett volna olyan sokat, de (s ez is találó kicsengésük a szépirodalmi feldolgozásoknak) feltehetően nem is született volna meg *Az ember tragédiája*... Mondható-e hát könyörtelen ítélet a Madách-család valamelyik tagjáról? Aligha. Tehát jól tették az írók, hogy ezt a házassági konfliktust nem strindbergi szellemben, hanem görög sorstragédiának fogták fel... Műveik összehasonlítása külön tanulságos történet lenne, de ehelyütt túlságosan messzire vezetne.

Élédjünk meg azzal, ami az eddigiekből kiviláglik: hogy Madách Imre tárgyyszerű és tárgyilagos életrajzának megírása s ennek előkészítéséül az ismeretes adatok áttekinthető rendbeszedése sürgető irodalomtörténeti feladat.

Radó György

